

Mirosław Stanisław Wróbel, *Antyjudajizm a Ewangelia według św. Jana. Nowe spojrzenie na relację czwartej Ewangelii do judaizmu*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2005, ss. 351.

We wcześniejszych pracach doktorskich ks. dr Mirosław S. Wróbel badał Ewangelię św. Jana w aspekcie terminu *aposynagogos* (doktorat z teologii pt. „*Aposynagogos*” – *ekskomunika judeochrześcijan z synagogi* (J 9, 22; 12, 42; 16, 2) lub przez pryzmat jednego z najtrudniejszych wersetów czwartej Ewangelii – J 8, 44 (doktorat z nauk biblijnych pt. *Who are the father and his children in Jn 8, 44? The literary, historical and theological analysis of Jn 8, 44 and its context*). Po zakończeniu redakcji tych prac doszedł do wniosku, że istnieje pilna potrzeba syntetycznego ujęcia relacji Ewangelii św. Jana do judaizmu. W ten sposób w niniejszej rozprawie habilitacyjnej pt. *Antyjudajizm a Ewangelia Janowa. Nowe spojrzenie na relację czwartej Ewangelii do judaizmu* poddał analizie wiele nowych tekstów Janowych i wkroczył w nową przestrzeń interpretacyjną.

Współczesny czytelnik staje przed dylematem, jak to możliwe, że Jezus, który w swym nauczaniu wielokrotnie wzywa do miłości bliźniego, w Ewangelii Janowej używa ostrych i wrogich sformułowań wobec swoich przeciwników (Żydów). Problem ten domaga się rozwiązania polegającego na głębszej analizie tekstu i jego siedliska życiowego (*Sitz im Leben*).

Książka składa się z sześciu rozdziałów, poprzedzonych wstępem, a zakończonych wnioskami. Monografię kończy podsumowanie (s. 249-253), obszerna bibliografia (s. 255-306) podzielona na części o następujących tytułach: I. Źródła (1. Teksty biblijne; 2. Pisma judaistyczne i samarytańskie; 3. Pisma apokryficzne; 4. Pisma patrystyczne); II. Komentarze; III. Monografie i opracowania szczegółowe (a. studia podstawowe, b. studia pomocnicze); IV. Pomoce (a. pomoce bibliograficzne, b. pomoce filologiczno-encyklopedyczne). Spis treści obejmuje tytuły rozdziałów oraz mniejszych jednostek. Podany jest on także w j. francuskim, angielskim i niemieckim. Po nim następuje wykaz skrótów. Także streszczenie umieszczone na końcu książki zawiera wersje obcojęzyczne (francuską, angielską i niemiecką). Jest to pierwsze polskojęzyczne opracowanie tematu, wokół którego powstało mnóstwo rozbieżnych opinii. Tytuł niniejszej monografii w całości ujmuje najważniejszy jej problem. Tytuł ten może zaskakiwać, a nawet szokować współczesnego czytelnika. Na pierwszy rzut oka zawiera on sprzeczne sformułowania. Jak święty Autor i jego natchniony tekst biblijny mogą być związani ze zjawiskiem antyjudajizmu? „Dlaczego czwarta Ewangelia, która jest tak mocno osadzona w tradycji judaistycznej, spotyka się z zarzutem antyjudajizmu?” (s. 19). Nie wiele jest w ogóle tego typu prób o zbliżonym zakresie w literaturze światowej. W tej ogromnie zajmującej pozycji Autor zrealizował swoje zamierzenia w sposób wzbudzający zainteresowanie tematem i metodą pracy, ukazując dobrą znajomość zagadnienia przekazaną w sposób niezwykle komunikatywny. „Światowa literatura biblistyczna nie miała jeszcze równie wszechstronnego opracowania wciąż aktualnego problemu antyjudajizmu Ewangelii św. Jana” (z recenzji H. Langkammera).

Motywy podjęcia tematu jest gruntowna rewizja postawy Kościoła wobec judaizmu wyrażona przez Sobór Watykański II (*Nostra Aetate*), pontyfikat Jana Pawła II, Jubileuszową Pielgrzymkę Ojca Świętego w r. 2000, a także dokument Papieskiej Komisji Biblijnej *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej* stwierdzający, że nie ma w Ewangelii podstaw do antysemityzmu i antyjudaizmu.

„Problematyka relacji Ewangelii św. Jana do judaizmu została przedstawiona – jak pisze Autor w wstępie – w „sposób gradacyjny” (s. 28). W rozdziale I, zatytułowanym „Stan badań” (s. 29-53), Autor stwierdza m.in. „problem relacji czwartej Ewangelii do judaizmu jest przedmiotem dyskusji od blisko 200 lat” (s. 29). „Tekst Ewangelii św. Jana niejednokrotnie stawał się przedmiotem nadużyć i błędnej interpretacji” (s. 29). Wymownym tego przykładem może być Marcin Luter, który w traktacie *O Żydach i ich kłamstwach*, opublikowanym w roku 1543, nazywa synagogi „niczym innym, jak siedliskiem demonów” (s. 29). Wypowiedź J 8, 44 była wykorzystana przez ideologię nazistowską do wzbudzenia nienawiści wobec Żydów” (s. 30). Błędne odczytanie niektórych wypowiedzi Ewangelii Janowej potęgowało wrogość chrześcijan wobec Żydów. „Powyższa analiza – pisze Habilitant – wskazuje na długą i złożoną dyskusję na temat relacji czwartej Ewangelii do judaizmu”. Usiłuje on bliżej uściślić pole semantyczne wieloznacznego, a znamiennego dla Jana terminu *Ioudaioi* (w Ewangelii Janowej zastosowany 72 razy). We współczesnej dyskusji metodologicznej w kwestii antyjudaizmu Ewangelii Janowej podkreśla się trzy aspekty: 1) autorski; 2) tekstualny; 3) interpretacyjny.

W niniejszej pracy Autor łączy badania historyczno-krytyczne z ujęciem synchronicznym poprzez uwzględnienie tekstów Janowych – uważanych za antyjudaistyczne – w aspekcie konfliktu pomiędzy judaizmem i chrześcijaństwem pod koniec I w. w relacji Ewangelii Janowej do Samarytan oraz do dualizmu apokaliptycznego I w. „Tak bogata przestrzeń interpretacyjna związana z Janowym terminem *Ioudaioi* skłania nas – pisze Autor – do poszukiwania znaczenia pojęcia «Żydzi» w relacji do terminów «Hebrajczycy», «Izraelici», w szerszym kontekście literatury judaistycznej i chrześcijańskiej” (s. 53).

Rozdział II rozprawy, zatytułowany „Analiza terminów «Hebrajczycy», «Izraelici», «Żydzi» w Starym Testamencie, w tekstach qumrańskich, w dziełach Józefa Flawiusza, Filona z Aleksandrii, w pismach apokryficznych, w literaturze rabinackiej, w Nowym Testamencie i we wczesnej literaturze patrystycznej” (s. 55), pozwala dostrzec ich szeroki zakres znaczeniowy. Wnikliwe badania źródłowe prowadzą do wniosku, że „użycie terminu «Hebrajczycy» w tekstach literatury judaistycznej i chrześcijańskiej wskazuje na jego pozytywne znaczenie. Rodzi się pytanie jaka jest relacja tego terminu do pojęć «Izraelici», «Żydzi» występujących często na kartach tekstów starożytnych” (s. 66). Termin „Izrael” w tekstach Starego Testamentu, jak i w literaturze analizowanej ma pozytywne znaczenie i może odnosić się zarówno do królestwa północnego jak i do całego narodu. To samo odnosi się do Nowego Testamentu.

W badaniach nad specyficznym terminem *Ioudaioi* w czwartej Ewangelii nieodzowne wydaje się – pisze Autor – umieszczenie jego znaczenia w szerszym kontekście literatury judaistycznej i chrześcijańskiej. Analiza pozwala dostrzec jego szerokie pole semantyczne. „Wiele odcieni znaczeniowych i bogata terminologia związana z pojęciem «Jehuda» – wskazuje na jego złożoność w Starym Testamencie.

Ujęcie terminu «Żydzi» w szerszym kontekście pism Nowego Testamentu i wczesnej literatury patrystycznej stanowi nieodzowne przygotowanie do bardziej szczegółowych badań nad kwestią specyfiki Janowych *Ioudaioi* (s. 87). „Podsumowując, możemy stwierdzić, że teksty nowotestamentalne używają terminu «Żydzi» w znaczeniu ogólnym wskazującym na przynależność etniczną, oraz w znaczeniu bardziej specyficznym, podkreślającym relację danych osób do Bożego Prawa” (s. 91). „Analiza tekstów literatury judaistycznej i chrześcijańskiej prowadzi do konkluzji, że terminy «Hebrajczycy» i «Izraelici» były często używane przez członków wspólnoty żydowskiej jako własne określenie, termin zaś «Żydzi» był używany na określenie członków wspólnoty żydowskiej przez osoby obcego pochodzenia lub przez samych Żydów mówiących w obecności ludności obcej” (s. 91).

Rozdział III, zatytułowany „*Ioudaioi* w Ewangelii św. Jana” (s. 93-146), będący kolejnym zawężeniem horyzontów badawczych, wymagał od Autora szczególnej uwagi. Częste występowanie terminu *Ioudaioi* na kartach czwartej Ewangelii i związany z nim polemiczny charakter stanowiły wyzwanie do przeprowadzenia jego głębszej analizy w aspekcie zarzutów o antyjudaizm Ewangelii św. Jana (s. 93). „Tak częste użycie tego terminu na kartach czwartej Ewangelii (72 razy, podczas gdy u Synoptyków łącznie 16 razy) sprawia, że staje się on swoistym kluczem interpretacyjnym całego tekstu Janowego” (s. 94). Analizując ten termin w Ewangelii Janowej, Autor proponuje następującą klasyfikację: a) znaczenie regionalne, w odniesieniu do Judei, b) znaczenie ogólne, w odniesieniu do mieszkańców Judei, c) znaczenie neutralne, w odniesieniu do osób, świąt, zwyczajów, d) znaczenie polemiczne, w odniesieniu do władz jerozolimskich (s. 94). „Negatywne użycie *Ioudaioi* na kartach czwartej Ewangelii wiąże się z ich wrogością wobec Jezusa i Jego współwyznawców. Często w takim znaczeniu możemy spotkać ten termin w dialogach polemicznych (J 2, 18. 20; 6, 41. 52; 7, 15, 35; 8, 22. 31. 48. 52. 57; 10, 24. 31. 33)” (s. 103). Negatywne znaczenie terminu *Ioudaioi* w wielu tekstach narracji Janowej skłania badaczy do poszukiwania odpowiedzi na pytanie: jaka jest przyczyna takiego użycia tego terminu w tekście czwartej Ewangelii? W jaki sposób wyjaśnić teksty polemiczne, jeśli w kontekście całej Ewangelii termin *Ioudaioi* przybiera także znaczenie neutralne i pozytywne? Poszukiwania te prowadzą do powstania licznych propozycji interpretacyjnych, uwzględniających różne aspekty Janowych *Ioudaioi* (s. 106).

„Bogactwo znaczeniowe Janowych *Ioudaioi* uwidacznia się w licznych interpretacjach dotyczących tego pojęcia w tekście czwartej Ewangelii. Zastosowanie kryteriów diachronicznych i synchronicznych pozwala wydobyć ich złożone, a zarazem specyficzne zastosowanie w narracji Janowej” (s. 106).

„Interpretacje uwzględniające kryteria diachroniczne (historyczne, socjologiczne, geograficzne, religijne, kompozycyjno-tekstualne) podkreślają długi i złożony proces kształtowania się czwartej Ewangelii oraz znaczenie kontekstu historycznego i socjologicznego” (s. 106). Żadna z przedstawionych interpretacji nie daje wyczerpującej odpowiedzi.

„W synchronicznym podejściu do tekstu mniejszą rolę odgrywa aspekt historyczny, a główny nacisk zostaje położony na tekst jako skończoną całość. W kwestii Janowych *Ioudaioi* kluczowe staje się pytanie nie o ich tożsamość historyczną, lecz o ich funkcję w narracji Janowej. W ten sposób można badać *Ioudaioi* w aspekcie

symbolicznym, narratywnym i psychologicznym” (s. 134). Interpretacja Janowych *Ioudaioi* przy zastosowaniu metod opartych na kryteriach diachronicznym i synchronicznym wskazuje na ich złożoność i bogactwo treściowe. Zdaniem Autora dysertacji „termin *Ioudaioi* odgrywa kluczową rolę w ocenie antyjudajizmu Ewangelii Janowej. Nie można bardzo wiele o tym zjawisku powiedzieć bez uwzględnienia specyfiki *Ioudaioi* i związanych z nimi polemicznych treści” (s. 145). Zdaniem Autora dysertacji „klasyfikacja *Ioudaioi* w odniesieniu: a) do Judei; b) do mieszkańców Judei; c) do osób, świąt i zwyczajów; d) do władz jerozolimskich jest klarowna i pozwala wydobyc ich różne aspekty” (s. 145). Autor uważa, że „przy analizie Janowych *Ioudaioi* nie można ograniczyć się do aspektu semantycznego i poszukiwać tylko ich historycznego odpowiednika (kryterium diachroniczne). Z drugiej strony nie można poprzestać na aspekcie syntaktycznym i koncentrować się tylko na badaniu ich funkcji w narracji (kryterium synchroniczne). W jednym i drugim przypadku dąży się do koherencji terminologicznej. Według Autora Janowi *Ioudaioi* powinni być przedstawieni jednocześnie w aspekcie historycznym (konkretna wspólnota osób na tle judaizmu I wieku), socjologicznym (wpływ ekskomuniki z Synagogi i prześladowań na wspólnotę Janową), syntaktycznym (funkcja w narracji) i teologicznym (dyskusja polemiczna koncentrująca się wokół osoby Jezusa posłanego przez Ojca)” (s. 145). W rozdziale IV, zatytułowanym „Antyjudajistyczne teksty Janowe” (s. 147-190), Autor zauważa, że te teksty są obecne w całej Ewangelii, ale szczególnie w rozdz. 5-12. Systematyzuje je wokół trzech grup: 1) dialogi polemiczne z *Ioudaioi*; 2) teksty opisujące wrogość i kontrowersje pomiędzy Jezusem a *Ioudaioi*; 3) opis męki Pańskiej.

„Analiza tych tekstów pozwoli na poznanie specyfiki stylu Janowego oraz na głębsze zrozumienie motywów i sensu polemiki pomiędzy Jezusem a *Ioudaioi* w czwartej Ewangelii” (s. 147). „Analizując termin *Ioudaioi* w Ewangelii Janowej można stwierdzić, że jego polemiczne zabarwienie daje się wyraźnie zauważyć w dialogach z Jezusem. Wroga postawa *Ioudaioi* wobec Jezusa i Jego wyznawców powoduje reakcję, co wpływa na ostrość sformułowań oraz na wzajemne oskarżenia. Dialogi Jezusa z *Ioudaioi* występują w pierwszej części Ewangelii Janowej, w tzw. *Księdze znaków* (rozdz. 1-12). Dialogi te nie tylko mają podobną formę literacką, lecz także charakteryzuje je podobna terminologia i atmosfera wrogości. W dialogach tych, których głównymi aktorami są Jezus i *Ioudaioi*, można zauważyć także ważną funkcję narratora, który przez swoje interwencje i wyjaśnienia wpływa na ich dramatyczną formę. W dialogach Janowych często mamy do czynienia z sytuacją nieporozumienia, która pozwala Jezusowi lepiej rozwinąć problematykę podjętą w dyskusji i przejść od znaczenia materialnego do duchowego. W ten sposób autor czwartej Ewangelii może lepiej przedstawić postać Jezusa jako posłańca Boga Ojca, który objawia ludziom Prawdę i zachęca do wstąpienia na drogę życia” (s. 148). W sześciu dialogach (J 2, 13-22; 6, 22-59; 7, 14-44; 8, 12-30; 8, 31-59; 10, 22-39) termin *Ioudaioi* w znaczeniu negatywnym zostaje użyty 14 razy (J 2, 18. 20; 6, 41. 52; 7, 15, 35; 8, 22. 31. 48. 52. 57; 10, 24. 30. 33). W dialogach tych Jezus „obnaża zartwardziałość serc tych, którzy buntowali się przeciw Bogu” (s. 153). Mocne słowa Jezusa działają jak „terapia wstrząsowa i zachęta do prawdziwego życia w wierze Syna Bożego” (J 6, 40) (s. 153). Podsumowując polemiczne dialogi Jezusa z *Ioudaioi* możemy stwierdzić, że charakteryzuje je atmosfera wrogości. Poza J 6, 22-59, które-

go akcja rozgrywa się w synagodze w Kafarnaum, wszystkie inne są usytuowane w świątyni jerozolimskiej. Występuje w nich bardzo ostre rozróżnienie pomiędzy Jezusem a *Ioudaioi* (*ego – hymeis*). Kontrast ten zostaje wzmocniony przez fakt, że w dialogach tych Jezus występuje na scenie zawsze sam (brak uczniów), natomiast Jego interlokutorzy są przedstawiani zawsze jako kolektyw formułujący autorytatywne zarzuty wobec Niego. W dialogach tych możemy stwierdzić podobną terminologię i pokrewną tematykę. Najważniejszym punktem spornym jest w nich pochodzenie Jezusa i Jego tożsamość jako Syna Bożego. Polemiczny charakter dialogów rzuca także światło na wiele tekstów czwartej Ewangelii, w których można zauważyć wrogość i kontrowersje pomiędzy Jezusem a *Ioudaioi* (s. 163).

W treści czwartej Ewangelii można znaleźć pewne teksty, które świadczą o wzajemnej wrogości między Jezusem a *Ioudaioi* (m.in. J 1, 11; 8, 44). „Jezus przychodzi do swojej własności – do swego narodu – a zostaje przezeń odrzucony. To zdanie z Prologu zapowiada niejako późniejszą narrację, w której osoba Jezusa zostaje przedstawiona w konfrontacji z władzami żydowskimi, wielokrotnie podkreślającymi intencje zabicia Jezusa” (s. 164). „Analiza J 8, 44 i jego kontekstu wskazuje, że tekst ten jest owocem złożonego procesu redakcji”. Słowa te, czytane w głębszym teologicznym wymiarze, ukazują zwycięstwo Jezusa nad władcą tego świata i wszystkimi naśladowcami jego złych czynów, pozwalają dostrzec jako adresatów nie tylko bezpośrednich rozmówców Jezusa w osobach *Ioudaioi*. Są one skierowane także do ludzi wszystkich czasów i narodów, którzy poprzez swój wolny wybór i działanie opowiadają się po stronie Ojca Prawdy i Życia lub po stronie ojca kłamstwa i śmierci” (s. 178). „Negatywne konotacje związane z terminem *Ioudaioi* w czwartej Ewangelii przenosi się często na opis męki Pańskiej” (J 18-19) (s. 178). W Janowej narracji o męce Pańskiej to nie *Ioudaioi*, lecz sam Jezus wykazuje inicjatywę w realizacji swego «wywyższenia» przez krzyż. „Granica pomiędzy dobrem a złem nie jest wyznaczona przez przynależność etniczną, lecz przez wybór etyczny” (s. 189).

W rozdziale V, zatytułowanym „Specyfika antyjudajizmu Ewangelii Janowej” (s. 191-216), Autor pisze m.in.: „Usytuowanie antyjudajizmu czwartej Ewangelii w kluczu aposynagogalnym, w odniesieniu do kwestii samarytańskiej oraz w świetle starożytnej polemiki otwiera nowe przestrzenie interpretacyjne. W ten sposób możliwe staje się nowe spojrzenie na relację Ewangelii Janowej do judaizmu” (s. 191). „Teksty Ewangelii Janowej wskazują, że wykonawcami sankcji aposynagogalnej byli *Ioudaioi* lub faryzeusze” (s. 192). Centrum tej polemiki stanowił Jezus Chrystus, który przez wspólnotę wierzących był postrzegany jako Syn Boży (J 1, 34). Ujęcie czwartej Ewangelii w kluczu aposynagogalnym może stanowić przyczynek do lepszego zrozumienia jej treści oraz enigmatycznej rzeczywistości Janowych *Ioudaioi*. Anachroniczne opisy polemiki Jezusa z *Ioudaioi* mogą odzwierciedlać napięcie pomiędzy judaizmem rabinackim a wspólnotą Janową. Polemika ta ulega radykalizacji pod koniec I w. w czasie końcowej redakcji tekstu Janowego. Lektura Ewangelii św. Jana z perspektywy wspólnoty aposynagogalnej otwiera nową przestrzeń interpretacyjną, nie tylko w zakresie historii i socjologii, lecz także chrystologii, eklezjologii tej Ewangelii. W tym świetle problem istnienia polemicznych tekstów oraz napięcia Ewangelii Janowej wobec judaizmu staje się bardziej jasny i zrozumiały. Czwarta Ewangelia jest postrzegana jako pismo skierowane do Samarytan (s. 204). Źródła

samarytańskie wykazują wiele elementów zbieżnych z tekstem czwartej Ewangelii. „Istnienie wielu elementów samarytańskich w tekście czwartej Ewangelii wskazuje na rolę i znaczenie Samarytan w kwestii *Sitz im Leben* wspólnoty Janowej. Wiele tekstów uznawanych za antyjudajstyczne w kontekście samarytańskim nabiera nowego znaczenia i w wielu wypadkach polemika widoczna na kartach Ewangelii staje się bardziej zrozumiała i osadzona w kontekście historycznym końca I wieku” (s. 210). Nie może umknąć uwagi fakt, że Ewangelia Janowa „jest bardzo mocno osadzona w tradycji judaistycznej, która obfituje w polemikę. W żadnym wypadku nie jest ona nacechowana wrogością, lecz wskazuje na dualizm etyczny, mający swe źródło w wolnym wyborze człowieka. Poprzez ostrość sformułowań pragną one zdemaskować zło i zachęcić do podążania drogą życia, prawdy i światłości. Tę polemikę zamieszczoną w Ewangelii Janowej należy raczej nazwać „interjudaistyczną” (s. 212).

Ostatni VI rozdział rozprawy nosi tytuł: „Antyjudajizm a teologia Janowa” (s. 217-248). Obejmuje dwa podrozdziały: 1. Polemika chrystologiczna; 2. Chrystologia ekskomunikowanej wspólnoty. Poświęcony jest on odczytywaniu zakresu wpływu klimatu narastających napięć na sformułowania teologiczne. Stwierdza w nim Autor, że „Osoba Jezusa Chrystusa stanowi główny punkt konfliktu pomiędzy wspólnotą Janową a judaizmem rabinackim. Konflikt ten, którego jednym z przejawów była ekskomunikacja judeochrześcijan z Synagogi, prowadzi do utrwalania tożsamości wspólnoty Janowej i do wypracowania skutecznego w polemice języka chrystologicznego. Uznanie Jezusa za Syna Bożego i za Mesjasza przez Jego żydowskich wyznawców prowadzi do konfliktu. W postawie wobec Jezusa Chrystusa ogniskuje się polemika między Synagogą a Kościołem. Konflikt ma charakter teologiczny i skoncentrowany jest wokół boskich i mesjańskich prerogatyw Jezusa” (s. 218). „Kontrowersja Jezusa z *Ioudaioi* na temat jego synostwa Bożego może odzwierciedlać sytuację dyskusji pomiędzy wspólnotą Janową a judaizmem rabinackim. Wiara chrześcijan w Jezusa jako Syna Bożego jawiła się jako zaprzeczenie podstawowego fundamentu judaizmu, jakim był monoteizm” (s. 225). „Ewangelista traktuje osobę Jezusa jako klucz interpretacyjny Pism Starego Testamentu” (s. 243). Chrystologiczna lektura Prawa stanowi swoistą zasadę hermeneutyczną czwartej Ewangelii. Nowa rzeczywistość, objawiona przez zbawcze dzieło Jezusa, nie jest zerwaniem i całkowitym odcięciem się od dotychczasowych tradycji, lecz jawi się jako kontynuacja i wypełnienie.

„W czwartej Ewangelii figury Starego Testamentu (wywyższenie węża, przejście przez Morze Czerwone, manna na pustyni) i postaci starotestamentalne (Abraham, Jakub, Mojżesz, Izajasz) zyskują głębsze i pełniejsze zrozumienie w osobie Jezusa Chrystusa. W ten sposób chrystologia Janowa ma z jednej strony mocne zakorzenienie w judaizmie, z drugiej zaś prezentuje *novum*, które wypełnia się w wydarzeniu Jezusa Chrystusa” (s. 248). W podsumowaniu Autor tego niezwykle ciekawego opracowania zbiera wnioski wypływające z analizy omawianych tekstów. Formułuje trafną konkluzję, że „[...] teksty Ewangelii Janowej nie są skierowane przeciw Żydom jako wspólnotę etnicznej czy religijnej. Przedmiotem ataku [...] jest grupa żydowskich przywódców lub przeciwników Jezusa w I w. po Chr.” (s. 249). Spojrzenie „przez pryzmat polemiki aposynagoidalnej, do której dostrzeżenia doprowadziły Autora wcześniejsze badania (szczególnie doktorat) zauważa, że napięcie pomiędzy wspólnotą Janową a judaizmem ortodoksyjnym ma charakter interjudaistyczny, a nie antyjudajstyczny. Źródłem pole-

micznego języka czwartej Ewangelii jest dyskusja chrystologiczna oraz uwarunkowania historyczno-socjologiczne” (s. 249). Spojrzenie na *Ioudaioi* przez pryzmat *Sitz im Leben* czwartej Ewangelii pozwala na stwierdzenie, że nie mamy tu do czynienia z pojęciem uniwersalnym, odnoszącym się do Żydów wszystkich miejsc i czasów, lecz do grupy osób w konkretnym czasie (I wiek) i miejscu (Palestyna lub Azja Mniejsza). „Mechaniczne tłumaczenie greckiego terminu *hoi Ioudaioi* na Żydzi „może w niektórych przypadkach być mylące i zniekształcające tekst natchniony” (s. 253). Postać Jezusa jest ukazywana jako nowa rzeczywistość wypełniająca stare tradycje. Jego osoba stanowi swoisty klucz interpretacyjny tradycji starotestamentalnych. W ten sposób Jezus Janowy staje się „Nowym Mojżeszem” (J 1, 17), „Barankiem Bożym” (J 1, 29), „nową świątynią” (J 2, 21), nowym Prawodawcą (J 13, 34) (s. 252). „Ewangelia św. Jana nie jest pismem skierowanym przeciwko jakiemuś narodowi czy wyznaniu, nie wzywa do nienawiści i nie karmi się ludzką krzywdą. Głównym jej celem jest doprowadzenie do wiary w Jezusa, Syna Bożego, który jako Połaniec Boga przynosi całemu światu Prawdę i pełnię Życia” (s. 253).

Zagadnienie antyjudajizmu w Ewangelii Janowej nie ma zbyt wielu opracowań w literaturze polskiej. Istniejące prace dotyczą głównie roli i funkcji Żydów w narracji czwartej Ewangelii oraz podejmują analizę egzegetyczną tekstów, w których ten termin występuje. Problem antyjudajizmu tekstów Janowych w takim ujęciu jest traktowany raczej w sposób marginalny. Nie znaleźliśmy pracy w języku polskim, która badałaby tę problematykę w sposób syntetyczny, podając klucz interpretacyjny do czytania tekstów polemicznych w Ewangelii Janowej. W niewielkim stopniu zwraca się też uwagę na aspekt historyczny i socjologiczny czwartej Ewangelii. Niewątpliwym walorem polskich artykułów jest próba ujęcia tych zagadnień w aspekcie teologicznym i narratywnym.

Monografia odwołuje się do bogatej literatury i to z różnych dziedzin, ale podstawowym źródłem pozostaje Biblia. Autor obficie sięga po komentarze, opracowania monograficzne, a także uwzględnia szczegółowe opracowania poszczególnych zagadnień. Rozprawa ks. dra M. S. Wróbla pod względem metodologicznym, merytorycznym, formalnym napisana jest bez zarzutu. Autor postawił sobie ambitne zadanie i zrealizował je dociekliwie i niezwykle interesująco. Wielką zaletą pracy jest połączenie erudycji z komunikatywnością, która poszerza krąg czytelników. Autor wykazuje się dużą samodzielnością w myśleniu. Uważam, że w prowadzeniu badań i w toku myślenia rozprawa jest dużym wkładem Autora w rozwój studiów biblijnych, w szczególności problematyki Ewangelii Janowej. Również od strony formalnej oceniam pracę jako bardzo dobrą. Rzetelnie i fachowo sporządzono w niej obszerne przypisy i zgromadzono sporą bibliografię o interdyscyplinarnym charakterze. Cenne są krótkie wprowadzenia i podsumowania.

Ks. Bogdan Poniży
Kierownik Zakładu Nauk Biblijnych
Wydziału Teologicznego UAM w Poznaniu